

(м.Рівне)

### **Комплексний підхід до вивчення слова під час опрацювання теми «Будова слова» в початковій школі**

У статті розглянуто проблему комплексного підходу до вивчення слова під час опрацювання теми «Будова слова» в початковій школі. На кожному уроці української мови в початкових класах потрібно розглядати слово з різних сторін – фонетичної, лексичної, морфемної, граматичної, орфографічної тощо. Комплексний підхід до вивчення слова реалізується шляхом виконання вправ різнорівневого мовного характеру. Важливим є доцільне поєднання аналізу і синтезу, оскільки мовні факти і структури засвоюються в процесі аналітико-синтетичної діяльності учнів. У статті проаналізовано програму з української мови для початкової школи в аспекті досліджуваної проблеми; визначено основні принципи навчання молодших школярів будови слова і словотвору; наведено приклад комплексних завдань до тексту казки Марійки Луговик і Івана Малковича «Вовченятко, яке запливло далеко в море».

**Ключові слова:** комплексний підхід, будова слова, словотвір, основа, закінчення, корінь, суфікс, префікс.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Вивчення морфеміки і словотвору відкриває перед учителем великі можливості для організації словникової роботи (підбір однокореневих слів, вправи на зіставлення похідних слів тощо), занять орфографією тощо. Наявність у мові різноманітних морфем створює сприятливі умови для розширення словникового складу мови, утворення нових слів шляхом використання різних поєднань існуючих у мові морфем.

Реалізація ідеї вивчення мови як цілісного явища, як зазначає Г. П. Коваль, перш за все вимагає комплексного підходу до вивчення слова на уроці [4, с. 151]. На кожному уроці української мови в початкових класах потрібно розглядати слово з різних сторін – фонетичної, лексичної, морфемної, граматичної, орфографічної тощо. Комплексний підхід до вивчення слова реалізується шляхом виконання вправ різнорівневого мовного характеру. Важливим є доцільне поєднання аналізу і синтезу, оскільки мовні факти і структури засвоюються в процесі аналітико-синтетичної діяльності учнів.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Аналізу окремих ланок словотвірної системи, проблемам встановлення інвентаря її одиниць, визначення їх властивостей, відношень між одиницями (синонімічних, антонімічних, омонімічних), особливостей використання афіксів у процесах творення слів різних частин мови присвячено праці І. Ковалика, Т. Возного, К. Городенської, В. Горпинича, Л. Дідківської, Н. Клименко, Л. Родніної, Л. Юрчук та інших; праці методистів (М. Баранов, О. Мельничайко, В. Мельничайко, М. Плющ, Т. Потоцька, Т. Рамзаєва, І. Хом'як, С. Яворська та ін.), присвячені вивченню морфеміки і словотвору на уроках рідної мови в початковій та основній школі.

Серед останніх досліджень і публікацій варто назвати такі: О. Гордієнко «Розвивальна спрямованість уроків вивчення будови слова в початкових класах» [1]; А. Клименко «Система вивчення будови слова у початковій школі» [3]; І. Ковтун «До усвідомлення суті морфемного знака : (Розглянемо труднощі морфемного членування слів)» [5].

**Мета і завдання статті.** Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні комплексного підходу до вивчення слова під час опрацювання теми «Будова слова» в початкових класах.

Мета реалізується через вирішення таких завдань: визначити лінгводидактичні основи забезпечення комплексності в опрацюванні програмного матеріалу з морфеміки і словотвору в початкових класах; проаналізувати програму з української мови для початкової школи в аспекті досліджуваної проблеми; визначити основні принципи

навчання молодших школярів будови слова і словотвору; навести приклад комплексних завдань до тексту казки Марійки Луговик і Івана Малковича «Вовченятко, яке запливло далеко в море».

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Описовий словотвір української мови розглядає словотвірні процеси, які виявляють закономірності її розвитку на сучасному етапі. Системне вивчення словотвору передбачає розгляд способів творення слів, їх будови з урахуванням належності до частини мови, характеру твірної основи та тих звукових змін, які властиві сучасній мові. Щоб зрозуміти характер структури слова, треба з'ясувати не лише його морфемний склад, а й значення морфем у їх зв'язках і відношеннях у слові. Останні виявляються при аналізі словотвірної структури слова з урахуванням мотиваційних відношень у гнізді споріднених слів. Розуміння словотвірної структури слова ґрунтується і на знанні морфемної структури слова.

Ідея інтегрованого навчання є значним здобутком дидактики, оскільки з її успішною методичною реалізацією передбачається здійснення мети якісної освіти [2, с. 99]. Необхідна зміна репродуктивно-пояснювального типу навчання, що побутує в освіті, на більш ефективні типи, які стимулюють до узагальнення і систематизації знань, і є адекватними для нових умов.

У процесі вивчення словотвору доводиться встановлювати структуру похідного слова і спосіб утворення слова. У першому випадку проводиться морфемний аналіз слова, у другому – словотвірний. Ці види аналізу розрізняються за своїми цілями і кінцевими результатами. При морфемному аналізі виділяються всі значущі частини, наявні в аналізованому слові. Членування слів на морфемі завжди повинно бути усвідомленим. Для цього необхідно зіставляти однокореневі та одноструктурні слова, виділяючи в них афікси.

При словотвірному аналізі з'ясовується спосіб утворення слова і послідовність приєднання морфем у процесі словотворення. При словотвірному аналізі ми виявляємо твірну основу і морфему (морфемі), за допомогою яких утворено зазначене слово. Навчальним матеріалом на останньому етапі занять завжди є текст, оскільки тільки в ньому функціонують словесні одиниці, що є предметом розгляду у словотворі.

Комплексний підхід до аналізу словотвірного процесу на заняттях з української мови є однією з найважливіших передумов засвоєння учнями лінгвістичних знань як системних.

Словотвір є основним засобом поповнення лексичного складу мови. Свідоме засвоєння учнями основ словотвору не лише сприяє збагаченню, уточненню та систематизації їх словника, а й створює підґрунтя для вільного володіння граматичною, орфографічною і стилістичною нормами української літературної мови. Саме тому пропедевтичне ознайомлення з елементами словотвору передбачено вже під час навчання першокласників грамоти. Аналіз матеріалу, вміщеного на сторінках «Букваря», дає можливість визначити зміст і характер підготовчої роботи до вивчення будови слова.

У другому класі учні вивчають тему «Корінь слова. Спільнокореневі (споріднені) слова», на що Навчальною програмою відведено 9 годин. Згідно з Державними вимогами до рівня загальноосвітньої підготовки учні повинні виділяти корінь у поданих спільнокореневих (споріднених) словах; знаходити серед поданих слів спільнокореневі; добирати 1–3 широко вживаних у дитячому мовленні слів із заданим коренем; правильно вимовляти слова з ненаголошеними звуками [е], [и] в корені слів; добирати перевірні слова способом словозміни і пошуком спільнокореневих (споріднених) слів [8, с. 33].

У третьому класі Навчальною програмою передбачено вивчення теми «Будова слова» (30 годин і протягом року). Це означає, що до питань морфеміки і словотвору вчитель і учні повинні звертатися на уроках української мови постійно. Учні повинні змінювати слова за питаннями; виділяти змінну частину, визначати основу; знаходити, визначати закінчення у слові, поданому в кількох формах; пояснювати роль закінчення у

зв'язках слів у реченні; знаходити, визначати корінь у ряді спільнокореневих слів; визначати префікс, суфікс у ряді слів з тим самим префіксом, суфіксом; розрізнявати спільнокореневі слова і форми того самого слова; аналізувати в навчальній роботі слова за будовою; утворювати нові слова від заданої основи за допомогою префіксів; утворювати нові слова, що належать до тієї самої частини мови за допомогою поданих суфіксів; пояснювати в навчальній роботі значення, якого надають словам найуживаніші суфікси, зокрема суфікси зменшення, здрібнілості, пестливості тощо [8, с. 45-46].

У четвертому класі структурування матеріалу здійснюється за принципом змістового узагальнення. Навчальною програмою відведено 3 години на повторення й узагальнення знань і вмінь учнів про морфемну будову слова; розрізнення слів, що належать до гнізда спільнокореневих, і форм одного з таких слів. Згідно з Державними вимогами до рівня загальноосвітньої підготовки учні повинні знати значущі частини слова: закінчення, частини основи – корінь, суфікс, префікс; знаходити основу та закінчення в слові, поданому в кількох граматичних формах, корінь у ряду поданих спільнокореневих слів; суфікс, префікс у ряду слів з тими самим суфіксом, префіксом; розрізнявати спільнокореневі слова та форми того самого слова [8, с. 59].

Основними принципами навчання молодших школярів будови слова і словотвору є забезпечення взаємозв'язку цього розділу з лексикологією, фонетикою, граматику, орфографією; поєднання морфемного розбору слова з елементами словотвірного аналізу, структурного аналізу зі смисловим; забезпечення зв'язку аналізу й синтезу; мовленнєва (комунікативна) спрямованість [7, с. 235].

Уміння і навички, над якими працюють при вивченні теми «Будова слова і словотвір», можуть бути трьох типів: а) морфемно-аналітичні вміння (при виділенні і розмежуванні морфем у словах); б) словотвірні вміння (при утворенні слів від твірних основ); в) уміння і навички слововживання (при використанні в мовленні слів певного морфемного складу).

Для комплексного аналізу тексту можна запропонувати казку Марійки Луговик і Івана Малковича «Вовченятко, яке запливло далеко в море», що була визнана Найкращою дитячою книгою 2002 року (Національний конкурс «Книга року-2002»).

*Було собі маленьке Вовченятко. Одного разу пішло воно зі своїм татом до моря. О, як там було гарно! Чайки пурхали над водою, наче маленькі хмарки, а дельфіни вистрибували так високо, мовби хотіли схопити сонечко за промінчик.*

*Море усміхалося Вовкові, Вовченяткові і всім-усім...*

*Поки тато Вовк засмагав на сонечку, Вовченя пірнуло у воду й запливло далеко в море. У морі було багато хижих риб. Тож Вовченятко, щоб ті риби його не покусали, прикинулось камінчиком. Лежить собі нищечком на дні і риб не боїться.*

*От тато Вовк пригрівся на пісочку та й задрімав. Коли ж прокинувся, а Вовченятка, синочка, немає... [6, с. 2-3].*

Учням 3-4 класів можна запропонувати різноманітні завдання. Наприклад:

- Про що говориться в тексті? Перекажіть.
- Знайдіть форми одного слова (*Мавпочка – Мавпочки – Мавпочко; перемога – перемогу*). Чим вони відрізняються?
- З якими закінченнями може вживатися слово *риба*?
- Знайдіть споріднені слова. Доведіть, чому вони споріднені (*море – морський, вовк – вовче*).
- Чи можна назвати спорідненими слова *море, океан, річка, озеро*?
- Знайдіть слова з нульовим закінченням (*Вовк, хвіст, корабель*).
- Чи є закінчення у словах *немало, гордо, навкруги*?
- Розберіть подані слова за будовою, поясніть, яка частина другого слова змінила його значення (*кусати – покусати, пірат – піратський*).
- Як утворено слова *рибина, морський, промовити*?
- Знайдіть суфікси зменшення, здрібнілості, пестливості (*камінчик, татко*).

- Як правильно вимовляється ненаголошений голосний у коренях слів *велика, рибина, глибока, ледачий*?
- Чому слово *з'їсти* написано з апострофом?
- Назвіть правила вимовляння і правопису префікса роз-: *розплющило, розсілося*.
- Чому в словах *сточити, спускатися* пишеться префікс с-?
- Замініть словосполучення за зразком (*дно моря – морське дно, корабель піратів – ..., замок із казки – ...*).

Крім того, чудові ілюстрації Софії Ус можна використати для роботи над зв'язним мовленням учнів.

**Висновки та перспективи подальшого дослідження.** Комплексний підхід до вивчення слова реалізується шляхом виконання вправ різнорівневого мовного характеру. Основними принципами навчання молодших школярів будови слова і словотвору є забезпечення взаємозв'язку цього розділу з лексикологією, фонетикою, граматику, орфографією. Важливим є доцільне поєднання аналізу і синтезу, оскільки мовні факти і структури засвоюються в процесі аналітико-синтетичної діяльності учнів. Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в опрацюванні комунікативної спрямованості вивчення морфемної будови слова в початковій школі.

### Джерела та література

1. Гордієнко О. А. Розвивальна спрямованість уроків вивчення будови слова в початкових класах / О. А. Гордієнко // Наукові записки Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя. – 2014. № 3. – С. 151-155.
2. Захлюпана Н. М. Словник-довідник з методики викладання української мови / Н. М. Захлюпана, І. М. Кочан. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – 249 с.
3. Клименко А. Система вивчення будови слова у початковій школі / А. Клименко // Початкова школа. – 2015. – № 10. – С. 9-11.
4. Коваль Г. П. Методика викладання української мови : навч. посібн. для студ. педінститутів, гуманітарних університетів, педагогічних коледжів / Г. П. Коваль, Н. І. Деркач, М. М. Наумчук. – 2-е вид., допов. – Тернопіль : Астон, 2008. – 287 с.
5. Ковтун І. До усвідомлення суті морфемного знака : (Розглянемо труднощі морфемного членування слів) / І. Ковтун // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2009. – №10. – С. 91-95.
6. Луговик М. Вовченятко, яке запливло далеко в море / М. Луговик, І. Малкович. – Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. – 32 с.
7. Методика навчання української мови в початковій школі : навч.-метод. посібн. для студ. вищ. навч. закл. / За наук. ред. М. С. Вашуленка. – Київ : Літера ЛТД, 2010. – 364 с.
8. Навчальні програми для загальноосвітніх навч. закл. із навчанням українською мовою. 1-4 класи. – Київ : Видавничий дім «Освіта», 2013. – 392 с.

### References

1. Gordijenko O. A. Rozvyval'na sprjamovanist' urokiv vyvchennja budovy slova v pochatkovyh klasah / O. A. Gordijenko // Naukovi zapysky Nizhyn'skogo derzhavnogo universytetu im. M. Gogolja. – 2014. № 3. – S. 151-155.
2. Zahljupana N. M. Slovnyk-dovidnyk z metodyky vykladannja ukrai'ns'koi' movy / N. M. Zahljupana, I. M. Kochan. – L'viv : L'viv. nac. un-t im. I. Franka, 2002. – 249 s.
3. Klymenko A. Systema vyvchennja budovy slova u pochatkovij shkoli / A. Klymenko // Pochatkova shkola. – 2015. – № 10. – S. 9-11.
4. Koval' G. P. Metodyka vykladannja ukrai'ns'koi' movy : navch. posibn. dlja stud. pedinstytutiv, humanitarnyh universytetiv, pedagogichnyh koledzhiv / G. P. Koval', N. I. Derkach, M. M. Naumchuk. – 2-e vyd., dopov. – Ternopil' : Aston, 2008. – 287 s.

5. Kovtun I. Do usvidomlennja suti morfemnog znaka : (Rozgljanemo trudnoshhi morfemnog chlenuvannja sliv) / I. Kovtun // Ukrai'ns'ka mova j literatura v serednih shkolah, gimnazijah, licejah ta kolegiumah. – 2009. – №10. – S.91-95.

6. Lugovyk M. Vovchenjatko, jake zaplyvlo daleko v more / M. Lugovyk, I. Malkovyh. – Kyi'v : A-BA-BA-GA-LA-MA-GA, 2013. – 32 s.

7. Metodyka navchannja ukrai'ns'koi' movy v pochatkovij shkoli : navch.-metod. posibn. dlja stud. vyshh. navch. zakl. / Za nauk. red. M. S. Vashulenko. – Kyi'v : Litera LTD, 2010. – 364 s.

8. Navchal'ni programy dlja zagal'noosvitnih navch. zakl. iz navchannjam ukrai'ns'koju movoju. 1-4 klasy. – Kyi'v : Vydavnychyj dim «Osvita», 2013. – 392 s.

**Бисовецкая Л. А. Комплексный подход к изучению слова во время работы над темой «Состав слова» в начальной школе.** В статье рассмотрена проблема комплексного подхода к изучению слова во время работы над темой «Состав слова» в начальной школе. На каждом уроке украинского языка в начальных классах необходимо рассматривать слово с разных сторон – фонетической, лексической, грамматической, орфографической и т. д. Комплексный подход к изучению слова реализуется путем выполнения упражнений разноуровневого языкового характера. Важным является целесообразное сочетание анализа и синтеза, поскольку языковые факты и структуры усваиваются в процессе аналитико-синтетической деятельности учащихся. В статье проанализирована программа по украинскому языку для начальной школы в аспекте исследуемой проблемы; определены основные принципы обучения младших школьников составу слова и словообразованию; приведен пример комплексных заданий к тексту сказки Марийки Луговик и Ивана Малковича «Волчонок, который заплыл далеко в море».

**Ключевые слова:** комплексный подход, состав слова, словообразование, основа, окончание, корень, суффикс, приставка.

**Bisovetska L. A. An integrated approach to the word learning when studying the topic «Word Building» in the primary school.** The article deals with the problem of an integrated approach to the word learning when studying the topic «Word Building» in the primary school. At every lesson of the Ukrainian language the word should be considered from different points of view: phonetical, lexicological, grammatical, spelling, etc. This goal can be carried out by doing multilevel language exercises. The expedient combination of analysis and synthesis is important because the language facts and language structures are learned through the process of analytical and synthetic activities of pupils. The article analyzes the Ukrainian language program for primary schools in the investigated aspect; it identifies the basic principles of learning the word structure and word building by younger pupils. The article also proposes the example of the complex tasks to the text basing on a fairy tale by Mariika Luhovyk and Ivan Malkovyh «The Little Wolf which swam far into the sea».

**Key words:** integrated approach, word structure, word building, stem, inflexion, root, suffix, prefix.